

Irena Stramljič Breznik

Pedagoška fakulteta v Mariboru

Umetnostno besedilo kot izhodišče za obravnavo besedotvorja v osnovni šoli

1 Pričujoči praktični prikaz tvorbe besed ob literarnem besedilu izhaja iz treh ugotovitev:

1.1 Besedotvorju je v osnovno- in srednješolskih učbenikih¹ odmerjenega malo časa pri jezikovnem pouku.

1.2 Besedotvorje je izrazito praktičnega pomena, saj raziskuje tvorbo besed, prav besedje pa predstavlja življenjsko moč vsakega jezika, saj se mora na splošne družbene procese odzivati tako, da nove gmotne in duhovne dobrine ustrezno poimenuje. Zato je temeljni namen te jezikovne učne vsebine, ozavešiti tvorbeni možnosti slovenskega jezika in s tem pri govorečih in pišočih oblikovati do jezika ustrezno razmerje, v izbiri jezikovnih sredstev daleč od čezmernega purizma in hkrati daleč od slepega prevzemanja vsega tujega.

1.3 Sodobna slovenska besedotvorna teorija, temelječa na tvorbeno-pretvorbni postopku, se je začela oblikovati v drugi polovici 70. let² in je do danes prispevala številne nove celovite poglede na tvorbeno moč slovenskega jezika. Upravičeno se postavlja vprašanje o strokovni usposobljenosti učiteljev za ustrezno in učinkovito predstavitev teh vsebin, še zlasti rodov, ki so bili deležni le višješolskega izobraževanja. Ali drugače: gre za pomembnost spremljanja jezikoslovnega razvoja, vsaj v obliki strokovnih seminarjev, kolikor ni že v vsakem učitelju to načelo vraščeno kot del poklicnoetične zavezanosti. Prav zato naj prispevek spodbudi vse ustvarjalne učitelje, da bodo z izvirnim prijemom znali približati to nadvse pomembno in zanimivo jezikovno področje.

2 Učna praksa, da se jezikovni pojav predstavi ob ustreznem književnem besedilu, je že ustaljena in dostikrat preizkušena. Zdi pa se, da dobiva posebno veljavo prav zdaj, ko je v ospredju načelo integriranega pouka, ki pelje k povezovanju medpredmetnih področij na eni in znotrajpredmetnih področij na drugi strani. Za naše razmišljanje je pomembno slednje, in sicer iskanje stičišč med jezikovnim poukom in književnostjo, predvsem v smislu raziskovanja tipičnega jezikovnega pojava v besedilu in ugotavljanja njegovih vplivov na pomenske in estetske odzive pri bralcu.

2.1 Izhodišče takega dela je ustrezno besedilo; zadostiti mora vsaj trem merilom:

- dovolj velika pogostnost in raznolikost jezikovnega pojava, ki ga predstavljamo;
- besedilo naj bo po možnosti že znano, da je pozornost bolj preusmerjena od vsebine k obliki;

¹ France Žagar: *Naš jezik* 8, str. 76-78, Ljubljana 1987.

Janez Dular, Tomo Korošec: *Slovenski jezik* 3, str. 16-23, Maribor 1983.

² J. Toporišič: *Besedotvorna teorija*, SR (24) 1976, 163-177.

J. Toporišič: *Teorija besedotvornega algoritma*, SR (28) 1980, 141-151.

A. Vidovič Muha: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženik*, Ljubljana 1988.

— dolžina takega besedila naj ne bo prevelika.

V našem primeru se je kot zelo primerna izkazala otroška pesem Srečka Kosovela Sonček boža, ker je izredno kratka, polna tvorjenk, in to kar treh od štirih besedotvornih vrst, ter je učencem znana že iz berila za prvi razred osnovne šole, številni jo znajo celo na pamet.

2.2 Pogoj za besedotvorni pristop k besedilu je poznanje temeljnih pojmov: netvorjenka — tvorjenka, podstava — obrazilo.³

SONČEK BOŽA ...

Sonček boža tačice,

naše bele mačice.

O, da je lenuška,

to pa ni resnica, —

ona je predica.

Kadar naigra se,

za kolovrat sede,

zameži in prede.

Izpisati je treba vse tvorjenke in jim določiti besedotvorno in skladenjsko podstavo.

sonč-ek ← *majhno sonce*

tač-ice ← *majhnel/ljubke tace*

mač-ica ← *ljubka maca*

lenuš-ka ← *lenuh ženska/ženski lenuh*

resn-ica ← *tisto, ki je resno/resna stvar*

*pred-ica*⁴ ← *tista, ki prede*

na-igrati se ← *igrati se dovolj/na pretek*

kol-o-vrat-ø ← *tisto, ki vrti kolo*⁵

za-mežati ← *mežati dolgo/za nekaj časa*

Iz grafičnega prikaza učenci ugotovijo, da so obrazila pretvorbe različnih sestavin iz skladenjske podstave tvorjenk. Glede na njihovo razmeščenost (levo, desno ali med večdelno besedotvorno podstavo) prepoznamo

1. izpeljanke iz enodelne podstave z desnim — priponskim obrazilom:

a) pri navadni izpeljanki (In) se v obrazilo pretvori jedrna sestavina skladenjske podstave: *resna stvar* → *resn-ica*;

b) pri modifikacijski izpeljavi (Im), kjer nastajajo npr. čustveno zaznamovane tvorjenke, je obrazilo pretvorba odvisne sestavine skladenjske podstave: *majhno sonce* → *sonč-ek*⁶;

2. sestavljenke (Se) so iz enobesedne podstave z levim — predponskim obrazilom: *igrati se dovolj/na pretek* → *na-igrati se*;

³ Netvorjenka je beseda, ki ji ni mogoče določiti podstave in besedotvornega obrazila.

Podstava je del tvorjenke, s katero se druži obrazilo. Dobimo jo tako, da besedi odvezujemo slovnične lastnosti: samostalniku rodilniško končnico (*vrabca* : *vrabc+ek* → *vrabček*); pridevniku I ž. ali R m. spola (*okrogla, okroglega* : *okrogli+ina* → *okroglina*), pri glagolu pa dobimo podstavo iz nedoločnika (*igrati* : *igra+lec* → *igralec*) ali iz ženske oblike deležnika na -l (*pekla* : *pek+a* → *peka*). (Prim. J. Toporišič SR (24) 1976, str. 163.)

⁴ Nekatera obrazila kmijo glag. pripono (*pred-ica* ← *tista, ki prede* ne morda **prede-ica*), spet druga ne (*igra-lec* ← *tisti, ki igra, učitelj* ← *tisti, ki uči*).

⁵ A. V. Muha v razpravi Besedni pomen in njegova stilistika (XXII. SSJLK 1976, 79-91) ugotavlja, da je besedotvorni pomen abstraktnější od slovanskega.

⁶ Nekatera priponska obrazila povzročajo glasovne premene podstave.

3. zloženska (Z) vsebuje najmanj dve predmetnopomenski besedi v podstavi, obrazilo je v našem primeru dvodelno (medponsko-priponsko: *tisto-z, ki vrti kolo* → *kol-o-vrat-ø*).

Učenci bodo zlahka ugotovili, da prevladujejo izpeljanke, ki so pomensko manjšalnice in ljubkovalnice ter izražajo pesnikovo prizanesljivost do resnične lenobnosti mačke, ki ji hudomušno pripiše delavnost predice. Tako povezavo namreč omogoča večpomenskost glagola *presti* 1. 'z orodjem ali strojem oblikovati predivo v nit' 2. 'oglašati se z mrmrajočim, brnenju podobnim glasom' (SSKJ IV, str. 57).

2.3 Besedotvorno ustvarjalnost je zdaj treba prepustiti še učencem.

2.3.1 V besedilu poiščemo mesta, kjer bi se pesnik lahko izrazil ljubkovalno ali kako drugače, pa se ni. Kakšen vpliv bi imela na besedilo taka jezikovna izbira:

božati : *bož-k-ati* ← *rahloljúbko božati*
bela : *bel-kasta* ← *nekoliko bela*
sedeti : *sed-k-ati* ← *ljúbko sedeti*
presti : *pred-k-ati* ← *ljúbko presti*.

Ugotovitev: čezmerna raba takih besed lahko sproži ironizacijo namesto pričakovanega ljubkovalnega učinka.

2.3.2 Vse tvorjenke, če je le mogoče, pretvorijo v netvorjene besede in ugotavljajo pomenske in ritmotvorne spremembe tako oblikovanega besedila:

Sonce boža tace,
naše bele mace.
O, da je lena —
to pa ni res,
ona prede.
Kadar dovolj se igra,
za tisto, kar prede, sede,
dolgo meži in prede.

Iz tako oblikovane pesmi ne veje več naklonjenost, na nekaterih mestih prihaja do depoetizacije, pokažejo se za poezijo netipične besede (*tace*).

2.3.3 Vsem v prvi fazi izpisanim tvorjenkam je mogoče z dodajanjem različnih obrazil spremeniti pomensko in stilno vrednost. Učenci pri tem črpajo iz lastnega besednega zaklada ter iz SSKJ, od koder razbirajo pomenske odtenke:

sonc - : *-ece* → *sončece* (ljubk.)
tac - : *-ka* → *tačka* (ljubk.)
tac - : *-ura* → *tacura* (slabš.)
lenuh - : *-inja* → *lenuhinja* (slabš.)
lenuh - : *-a* → *lenuha* (slabš.)
lenuh - : *-ica* → *lenuhica* (ljubk./manjš.)
mac - : *-ka* → *mačka* (nezazn.)
pred - : *-ilja* → *predilja* (zaznam.)
pred - : *-ilka* → *predilka* (zaznam.)

Učence tako navajamo na uporabo priročnikov in jih naučimo samostojnega zbiranja podatkov, kar je sploh temeljna naloga sodobno zasnovanega pouka, katerega bistvo lahko izrazimo s prenovitvijo znanega pregovora: V šoli že zdavnaj ne dajemo vsega znanja, temveč ga učimo pridobivati.

3 Stopnjevano zahtevnost pomeni besedotvorno opazovanje proznega besedila, kar je primerno kot vaja za utrjevanje že znanega. Poglejmo odlomek iz mladinske pripovedi Bohumila Říha Divji konjiček Rin.⁷ Izbor je spet spodbujen z raznovrstnostjo tvorjenk in prevladujočo modifikacijsko tvorbo, kar je sploh posebnost literarnih del, namenjenih za mlade.

Rin je z zadkom čofnil v vodo, glavo je držal navzgor, ušesa je postavil, kot da bi hotel prebosti nebo in v trenutku je oral vodo, kot bi imel plavuti namesto kopit. Z glavo se je bližal otoku, za seboj je puščal vzvalovljeno črto. Jakub je veslal za njim in okužen z močjo Rinove poželjivosti in objestnosti je z vesli škropil na vse strani. Danijela je šla medtem proti domu. Lica so ji rdela in srce ji je v tem trenutku gorelo bolj kot razum. Prav lahko bi zašla sredi belega dne.

»Halo! Halo!« sta vzklikala fanta na bregu otoka.

»Rin! Ti nagajivec rdečkasti! Jezlivček! Norček! Glavica grivasta! Uhaček! Neposlušnež!«

»Ded! Dedek!« je klicala Karolina. »Jaz sem tu!«

Konjiček se je povzpел na breg svež in čist, Jakub je lovil ravnotežje na čolničku in skočil čez klopi prav na trdna tla otoka.

3.1 Za lažje delo vse tvorjenke izpišemo v slovarski obliki in jim določimo podstave:

zad-ek ← tisto- <i>z</i> , ki je zadaj	In
čof-niti ← narediti čof	In
po-staviti ← staviti kvišku/pokonci	Se
pre-bosti ← bosti skozi	Se
tren-utek ← tisto- <i>z</i> , ki je (dolgo) kot tren	In
namesto ⁸ ← na mesto	Skl
bliž-ati ← delati blizu	In
pušč-ati ← večkrat pustiti	Im
vzvalovlj-en ← tak, ki vzvalovi	In
vesl-ati ← delati z vesli	In
okuž-en ← tak, ki se okuži	In
Rin-ov ← tak, ki je od Rina	In
poželjiv-ost ← to, da je poželjiv	In
objestn-ost ← to, da je objesten	In
medtem ← med tem	Skl
rd-eti ← postajati/bititi rdeč	In
za-iti ← iti drugam	Se
nagajiv-ec ← tisti, ki je nagajiv	In
rdeč-kast ← precej rdeč	Im
jezljivč-ek ← majhen jezlivec	Im
norč-ek ← majhen norec	Im
glav-ica ← majhna glava	Im
uhač-ek ← majhen uhač	Im
neposlušn-ež ← tisti, ki je neposlušen	In
ded-ek ← dragi ded	Im
konjič-ek ← dragi konjič	Im
po-vzpeti ← vzpeti navzgor	Se
ravn-o-tež-je ← to, da je ravna teža	Z

⁷ Bohumil Říha: Divji konjiček Rin, Ljubljana 1987, 124-125.

⁸ Sklop (Skl) je tvorjenka, nastala s strnitvijo sestavin skladenjske podstave brez medponce.

čolnič-ek ← majhen čolnič
trd-en ← zelo trd

Im
Im

3.2 Ob tem besedilu je mogoče prikazati še stopenjskost tvorjenk v obliki besedotvorne verige z več členi; pri tem izhajamo iz definicije, da so tvorjenke, narejene z obrazilom neposredno iz podstave, prvostopenjske, iz takih narejene tvorjenke drugostopenjske itd., npr.:

podstava		I. stop.		II. stop.
konj	<i>majhen konj</i>	→ konj-ič	<i>majhen konjič</i>	→ konjič-ek
čoln	<i>majhen čoln</i>	→ čoln-ič	<i>majhen čolnič</i>	→ čolnič-ek
nor	<i>tisti, ki je nor</i>	→ nor-ec	<i>majhen norec</i>	→ norč-ek
uho	<i>tisti, ki ima (veliko) uho</i>	→ uh-ač	<i>majhen uhač</i>	→ uhač-ek

3.3 Tudi za domače delo bodo učenci motivirani, če jim prepustimo samostojno besedotvorno razčlenbo krajšega besedila ali morda samo poimenovanj nekaterih znanih jim, npr. pravljičnih bitij, književnih oseb: Palčica, Lupinica, Zlatorog ipd. Pri tem se v izbiri prilagodimo njihovim zmožnostim in znanju. Izide dela seveda preverimo in dobljene ugotovitve primerjamo z lastnostmi lika oziroma poiščemo povezave. S tem je presežena obdelava zgolj iz rokava stresenih, naključnih primerov in učenčevo delo je osmišljeno, saj jezikovna razčlenba podpira vsebinsko.

4 Kakor izvedba takšnih učnih ur zahteva od učitelja veliko priprav, so vendarle učinkovitejše, saj so učenci v prvem primeru ves čas dejavni ustvarjalci novih besed in besedil, ki so glede na stilni in pomenski učinek zelo različne variante pesnikove ubeseditve, v drugem pa zavestni opazovalci jezikovne sestave določenega besedila. Besedotvorje dobi pri učencih povsem konkretno in praktično vrednost ter se funkcionalizira na eni strani s spoznanjem, da slovenski jezik premore bogate tvorbnosti, pri čemer je vsaki besedi dodeljen določen pomenski in funkcijskozvrstni položaj, in na drugi, da umetnostna dela navadno vsebujejo izrazitejši čustveni naboj, kar se kaže tudi v jezikovni sestavi — v pogostejših modifikacijskih tvorjenkah.

Povzetek

Tvorbo besed je primerno predstaviti ob ustreznem besedilu, saj le v njem besede celoviteje izražajo svoje oblikovno-pomenske lastnosti, ki so tudi lažje razpoznavne v primerjavi z izoliranim opazovanjem. Hkrati pa lahko učenci z dejavno uporabo tvorbnih vzorcev ustvarjalno spreminjajo ubesedeno na ravni izbire besed ter ugotavljajo različno stilno vrednost tvorjenk in njihovo zastopnost glede na tvorbo vrsto v določenem besedilu.